

Történelmi tanulmányokban elhintett emlékirat

Szorongva fogok bele Litván György (1929–2006) könyvének ismertetésébe, hiszen azok közül, akik a könyvbemutatón¹ megjelentek, akik a kötetet először kézbe fogják venni, a legtöbben valószínűleg jobban értenek a tárgyhöz, amellyel a benne foglalt cikkek, tanulmányok foglalkoznak, mint én, és sokan a szerzőt is régebben és közelebről ismerték.

Pár hónappal ezelőtt, 2007 novemberében meglepetéssel fedeztük fel az *ÉS*-ben (2007/45) Litván Györgynek egy 1993-ban készült, de akkor töredékben maradt és mindaddig kiadatlan cikkét (*Párizsból nézve*), amelyben párizsi levéltári kutatások alapján az 1956-os események franciaországi visszhangjáról írt. A cikk azt mutatta, hogy szerzője – még egy évvel a halála után is – eredeti és új forrásanyagot tud a nyilvánosság elé tárni. A jelen könyv is bizonyítja mindannyiunk számára: Litván hagyatéka eleven. Az említett kis cikk nem szerepel a mostani gyűjteményben, de tárgya és mondanivalója benne van. Nekem egy másik szöveg is hiányzik a könyvből, Litván György egy rádiós interjúja, hosszú interjú, talán 2003-ból, magam autóban hallottam, hazafelé, jó negyvenperces úton, végig Gyuri beszélt, életéről, barátairól, szenvedélyéről: a síelésről, amelynek szinte az utolsó hónapokig hódolt, és főként munkájáról. Van a kötetben közölt interjúknak is nemegy életrajzi elemük, de az a rádiós szöveg, amelyre oly élénken emlékszem, nincs benne. Azt

hiszem, az, hogy a kötet nem közöl *mindent*, annak a jele, hogy ezt a könyvet a szerkesztők nem pusztán a személyes életpálya dokumentációjának szánták, hanem legalább ugyanannyira a történetíró kontribúciójának. Talán, remélhetőleg, folytatását is tervezik. Mindamelllett, a könyv első részében, a *Történész a politikában* cím alatt összegyűjtött írásokban, megjelenik Litván György, ahogyan ismertük: harcos és reflexív, egyaránt otthon a történelemben, ez számára a XX. század történelme volt, és saját korának politikai vitáiban.

2006-ban a Történelemtanárok Egyletének honlapja nagy, provokatív kérdőjellel a címben fölött egy cikket: „Lemondásra ‘szólította fel’ Litván György Rákosi Mátyást?” A cikk azóta is elérhető az internetes honlapon (<http://www.tte.hu/?page=hirek&id=2466>), címe persze blikkfangos volt; apropóját az adta, hogy a Fővárosi Levéltárban előkerült az 1956. március 23-án tartott Budapest XIII. kerületi pártaktíva egykorú, gyorsírásból áttett jegyzőkönyve. A pártaktíva célja „a Szovjetunió Kommunista Pártja XX. kongresszusa célkitűzéseinek feldolgozása” volt. Magyarországon a pártvezetés vonakodott levonni a következtetéseket Hruscsovnak a Sztálin bűneit leleplező titkos, zárt ülésen elmondott beszédéből. Az angyalföldi pártaktíván megjelent Rákosi is, a Magyar Dolgozók Pártjának első titkára, és úgy hallgatta a Hruscsov-beszéd ismertetését, mintha rá nem tartoznék belőle semmi. A felszólalók sorában szót kapott Litván György, a Közélet-kezelési Technikum fiatal történelemtanára. Az emelvényről, Rákosi mellől mondta mikrofonba a következő szavakat (1995-ben és 2003-ban adott interjúi szerint): „[...] teljes felelősséggel ki kell jelentenem, hogy ma már sem a nép, sem a párttagság zöme nem bízik többé a jelenlegi pártvezetésben, és nem bízik

¹ A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár dísztermében, a könyv bemutatóján 2008. február 26-án tartott előadás szerkesztett és kissé kibővített szövege. A digitális hangrögzítésért az 1956-os Intézet munkatársainak tartozom köszönettel.

személy szerint elsősorban Rákosi Mátyás elvtársban” (21., illetve a fent említett honlap). (Az újonnan előkerült jegyzőkönyv szerint, http://www.tte.hu/_public/jegyzokonyvi.pdf): „Az utóbbi három év nekünk, kommunistáknak, a tisztulás idejét jelentette, ez azonban a nép szemében úgy érzem, az ide-oda változásnak ideje volt. Úgy látták, hogy még egyes határozatok is egymásnak ellentmondanak. Ez eszpresszóviccek témájává is lett. Azt hiszem, hogy ennek az az oka, hogy ezeket a politikai változásokat ugyanaz a vezetőség hajtotta végre, amely a hibákat elkövette, és amely 1953 óta komoly önbírálatot nem gyakorolt. A nép és a tagság nem bízik a pártvezetőségben, és nem bízik Rákosi Mátyás elvtársban sem. [...] Ezért tartom én azt, hogy itt komoly önbírálat szükséges, és a pártvezetőségben egyes vezetőknél személyi cserét (kell) végrehajtani...” Rákosi így reagált Litván felszólalására (a jegyzőkönyvben): „Felszólalt Litván elvtárs – ezt a hangot én jól ismerem. Az amerikaiak is ezt szokták mondogatni, a párt adja át a hatalmat, én menjek el. Ha ide ilyen hang, az ellenség hangja is bejuthat, Litván elvtárs lehet, hogy nem ellenség, egy becsületes dolgozó, de az ellenség befolyása alá került. Én nem ismerem Litván elvtársat, de ha ő kétségbe vonja azt, hogy a tagság, a dolgozók nem követik a pártot, ugyanazt mondja, mint amit az ellenség hirdet. Ne kicsinyeljük le a veszélyt, elvtársak. Az ellenség megpróbálja a dolgozó nép tisztánlátását megzavarni...” E részlet kulcsmondata Litván visszaemlékezése szerint: „[...] Én menjek, a párt adja át a hatalmat. Ez ugyanis azt jelenti, hogy a párt én vagyok. Ugyanis ha én megyek, ebből következik, hogy a párt átadja a hatalmat.” Verbális értelemben Litván valóban nem szólította föl Rákosit lemondásra, ennyiben helytálló a

Történelemtanárok Egyletének honlapján a kérdőjel. Mégis, a felszólalás méretes politikai bomba volt. Tény, hogy amit az akkor huszonhét éves tanár a teljhatalmú pártvezető jelenlétében kimondott, azt akkor más még nem merete nyilvánosan szóba hozni.

Az eseménynek már annak idején híre, sőt, legendája támadt. Litván a jelen kötetben is elmondja, az egyik interjúban, az előzményeit és történetét (20. sk.), könnyedén, szinte kedélyes anekdotaként. Az utókornak azonban nem szabad felednie azt, hogy Litván 1956 márciusában hős volt; ha szabad ilyen nagy szót használnom, egyike 1956 és a nemzeti történelem nagy hőseinek. Ő maga, már beteg, amikor George W. Bush amerikai elnök Magyarországon járt (2006. június), a *hős* szót viszonhallhatta a magyar miniszterelnök szájából, aki ezekkel a szavakkal mutatta be magas vendégének: *He is a hero...* Litván könyvének életrajzi anyaga minden tekintetben megerősíti a tömör jellemzést.

Tulajdonképpen posztumusz tanulmánygyűjtemény van a kezünkben, másfél évvel a szerző halála után, Litván György első posztumusz könyve, ez az első lépés a halhatatlanság felé, már amennyire a tudományos munkáknak megadatik a halhatatlanság. Ahhoz, hogy ez az első lépés megtörténjék, kellett hozzá gondos és szerető kezek. Kelltek hozzá gondos és szerető kezek. Kelltek hozzá a feleségé (Litván Györgyné Gál Éva), aki nem az irodalmi özvegy szerepét akarja eljátszani, ellenben gondját viseli férje hagyatékának, kéziratoknak, lapkivágásoknak, hűségesen, alázatosan és szakértelemmel, esetleg saját értékes történettudományi munkásságának rovására, mint ahogyan támaszként állt férje mellett korábban is, Litván György börtönévei és a rájuk következő nehéz pályakezdés alatt. És kellett a barát (Kende Péter) keze, mint a könyvből kiderül, régi baráté, már a

második nemzedékben, mert már az apákat, Kende Zsigmondot (1888–1971) és Litván Józsefet (1900–1988) is barátság fűzte össze, az 1910-es évek, a Galilei Kör napjai óta. Kende Péternek, aki az 1956 utáni évtizedekben Párizsban élt, nyilván volt szerepe abban, hogy Litván közel kerülhetett a franciaországi magyar emigráció köreibez, a XX. század elejének még élő szereplőihöz, vagy inkább hagyatékukhoz és francia levéltári forrásokhoz. Az olvasók mindkét szerkesztőnek csak hálásak lehetnek ezért a jól megkomponált összeállításért. Meg kell még említenem, hogy Litvánnak a kötetben közölt interjút Bossányi Katalin, Danis Gyöző, Gündisch Mónika, Rádai Eszter, Tóbiás Áron készítették. Jobbnál jobb, érdekesnél érdekesebb interjúk. Véleményem szerint ma Magyarországon a politikai interjúknak Rádai Eszter a királynője, s ez ebben a kötetben is érezhető.

A könyv anyaga három nagy részben van szétosztva, e részek címe: *Történevez a politikában*, ezt már említettem, illetve *Politika a történelemben* és *Ezerkilencszázötvenhat*. Lazán és nagyjából nemcsak a nagy részekben belül, de ezeknek a részeknek a sorrendjében is a kronológia érvényesül, a tárgyak, de mindezekelőtt: a megírás kronológiája. A gyűjtemény képet ad Litván György mint történétíró és közszereplő fejlődéséről, a maga választotta szerep kiteljesedéséről. Néhány cikke még az 1970-es évekből való, 1977/78-ból, azután 1983-ból, a régi rendszer utolsó éveiből, amelyekben Litván mind nyíltabban támadta az 1956-ra szórt rágalmakat, zömük azonban, különösen a harmadik részben, az utolsó másfél-két évtizedből, amikor mint az 1956-os Intézet egyik alapítója és hosszú időn át igazgatója döntő szerepet játszott abban, hogy 1956 történetének kutatása tudományos alapokra helyeződött, a visszaemlékezések

gyűjtése rendszeressé vált. A kronológia már csak azért is érdekes, mert mutatja, a kötet első két részében szinte látványosan, hogy Litván mindig meg tudta találni – nem az *alkalmazkodás* mértékét, mint oly sokan az 1970/80-as években, hanem *a lehetőségek, a határok feszegetésének* mértékét, a szókimondás és a kritika lehetőségét. Már legkorábbi cikkeiben is ugyanaz a bíráló hang szólt, mint utolsó munkáiban, bírálat az 1956 után kialakuló politikai rendszerrel, a megtorlás kegyetlenségével és a konszolidáció hazugságaival, az államvédelmista és titkosszolgálati történetírással szemben, bár érvelése, ahogyan 1956 dokumentumai nyilvánosságra kerültek, kiteljesedett, egyre érettebbé vált. Az 1980-as években csak megcsonkítva megjelent cikkek szövegét a kötet több ponton helyreállítva közli (259. és 265. sk., 1985-ből stb.).

Nagy értékek voltak Litván György mint történétíró és mint politikus személyiség számára a XX. század eleji progresszió és az 1945. évi átalakulás, mondjuk, az 1945 és 1947 közötti időszak. A XX. század eleji liberalizmus kutatásában Litván hatalmas életművet tett le. Elvégezte, másokkal együttműködve, Szabó Ervin, Károlyi Mihály, Jászi Oszkár hagyatékának – publicisztika, emlékirat, levelezés – összegyűjtését és feldolgozását, mintha a házi levéltárosuk lett volna. (Amikor első ilyen jellegű kötete megjelent, Szabó Ervin válogatott írásai, 1958, éppen börtönben ült, az MSZMP KB Párttörténeti Intézete más nevet tüntetett fel szerkesztőként.) Szabó Ervinről (1974, 1978², 1993), Károlyi Mihályról (1977) és Jászi Oszkáról monográfiák fűződnek a nevéhez. Jászi Oszkár életrajza (2003, angolul: 2006) a magyar történettudomány egyik nagy alkotása. Még ebben a témakörben is, amely a legsajátosabb tudományos kutatási területe volt, és amelyben, forráskiad-

ványok sorozata után, nagy formátumú történészként mutatkozott be a *Gyorsuló Idő* sorozatban *Magyar gondolat – szabad gondolat, Nacionalizmus és progresszió a század eleji Magyarországon* című kis könyvével (1978): még ebben a témakörben is megtalálta azokat a pontokat, ahol kritikus bíráló tud lenni saját korával vagy akár saját közegével szemben. Számol például Károlyi Mihály elutasításával a magyar közvéleményben, az ellen-szenvvel, amelyet ő részben indokoltnak vagy talán jogosnak is tart, amely azonban, amióta ezt a cikkét (102. skk.) megírta (1998), mindannyiunk szeme előtt oly fékevesztetten és aljasul tombol, hogy Károlyi szobrának folytonos bemázolása, vörös festékekkel, szinte jelképe a szabad gondolat ellen forduló, Litván szavával mondom, reakciósságnak. Az 1945 és 1947 közötti időszak az ő számára nem pusztán a diktatúra előkészítése volt: halvány esély vagy lehetőség a szabadság kibontakozására. Egyik vitacikkében világosan felel arra a kérdésre, hogy „az irodalmi és közéleti harcokba belekeveredett kommunista értelmiségieknek” mikor kellett volna abbahagyniuk Rákosi támogatását. Mérlegelve, hogy a kérdésre milyen válaszok adhatók, határozottan kimondja (266.), hogy legkésőbb 1947-ben. És a harmadik, hasonlóan nagy érték számára az 1953 utáni évek, a kritikus önvizsgálat korszaka, amely elvezetett életnek nagy tartalmához, 1956-hoz.

Érdekes gondolatokat – ebben a formában nagyon ritkán és soha nem ilyen élesen megfogalmazott gondolatokat – fejt ki Litván György abban a témakörben, amelyet a jobboldalon nagy hangerővel, rosszhiszeműen tárgyalnak napjainkban: a bolsevizmus és a nemzetiszocializmus egybevetése. Mi a felelőssége a sztálini rezsimnek vagy a bolsevizmusnak a németországi fasizmus hatalomra

jutásában? Először is, Litván már a közvéleménynél jóval korábban Leninnel kezdte a bolsevizmus elutasítását történeti írásaiban (1990, itt: 31. skk.). Másodszor pedig, élesen és tisztán fogalmazta meg, hogy a bolsevizmus felelőssége a fasizmus kibontakozásában abban állt, hogy világszerte politikai hadjáratokban, ügynökök akcióival, lejáratással próbálta félreszorítani a szociáldemokráciát, amely mind a szavazatok számát, mind politikai súlyát tekintve alternatívája volt a késő-weimari Németországban a nemzetiszocializmusnak. Ez a gondolat valószínűleg alapos kifejtést érdemelne, és Litván talán egyike volt azoknak, akik először megfogalmazták.

Szenvedélyesen harcolt Litván György a Horthy-korszaknak a rendszerváltás óta gerjesztett idealizálása ellen. Elég egyetlen találó példát idézni 1991-ben írt cikkéből. Akkor éppen kimondatlanul szembeszegülve a Horthy és a rendszerváltás utáni politikai helyzet összekapcsolására irányuló kormányzati törekvésekkel, összehasonlítja Horthyt és Nagy Imrét. „A kormányzó mindkét esetben (ti. 1944. márciusban és októberben) megadta a németeknek és Szálasinak azt az aláírást, amit Nagy Imre megtagadott az oroszoktól és Kádártól. [...] Történelmileg ez nem kevesebbet jelent, mint hogy a Horthy által megszemélyesített korszak és politika 1944-ben elveszítette a maga történelmi legitimitását, a Nagy Imre által november 4-én képviselt demokratikus függetlenségi politika és eszmény viszont – az ő és társai áldozata révén – megváltotta jogát a jövőhöz” (307.). Litván mondatai jó előre kihúzták a talajt az alól a napjainkban hangoztatott nyegle jobboldali politikai megjegyzés alól, hogy Nagy Imre is csak egy jobbfejta börtönőr volt.

Nagyszerű jelentörténeti megjegyzései vannak. Ezek olykor szinte poénokként hang-

zanak, és publicisztikailag is érvényesülhetnének, ezért csak óvatosan idézek föl egyet-kettőt közülük. Napjaink vitáit érintik, de Litván történeti fejtegetésekbe ágyazza őket. Mástól nem hallottam vagy olvastam még soha a Hóman Bálint akadémiai tagságának helyreállítása körül 1991 óta folyó vitában, hogy ha Hómannak az őt háborús bűnösként elmarasztaló népbíróági ítélet ellenére vissza kellene állítani az akadémiai tagságát, miért nem jutott eszébe senkinek az illetékesek: az Akadémia elnökei, vezetői közül, hogy *post mortem* akadémikusnak válasszák meg Honti Jánost, Szerb Antalt és Halász Gábort, akik a háborús bűnök áldozataiként pusztultak el (126.). Retorikusnak hangzik Litván kérdése, de a lényegét érinti azoknak a törekvéseknek, amelyek a háborús bűnösöket, a deportálások során eljáró csendőröket vagy a nyilas rendszer felelős személyeit akarják rehabilitálni, sunyi eljárásokban felmenteni.

„Lássuk, mit tudnak a fiúk!” címmel írt Litván György a Fidesz-kormány hatalomra kerülésekor (1998) egy cikket (itt: 108. skk.). Valószínűleg még emlékszünk rá néhányan az *ÉS*-ből (1998/23), akkor nagyon élénk visszhangot váltott ki. Talán valóban volt benne valami, ami az egykori ingerült reakciót magyarázza. Volt benne egy kis nemzedéki, ha nem is lekezelés, de a politikában tapasztaltabbak fölényessége a kezdőkkel szemben. Sértő lehetett a fiatal kormányférfiak számára, hogy a kommün fiatal vezéreihez, a harminchárom éves Kun Bélához stb. hasonlította őket. Mai szemmel újraolvasva, inkább azt gondolom, hogy a cikk akkor alapjában véve a jó szándékú, segítőkész politikai elfogadásnak volt – vagy lehetett volna – a gesztusa. Ebbe a cikkbe becsúszott egy ma mosolyogtató tévedés is. A Fidesz hatalomra jutásakor Litván hirtelenében úgy vélte, Or-

bán Viktorban Boross Péter átmeneti eszközt talált a saját diktatórikus törekvéseinek megvalósításához (110.). Fatális tévedés volt, hamarosan kiderült, Orbán talált eszközt magának Boross Péterben ahhoz, hogy lenyúlja Antall József konzervatív táborát, de amikor ez sikerült, őt magát – mint saját pártbeli hívei közül is sokakat – kifacsart citromként dobta el. Litván még 2002-ben is azt mondta az Antallt követő miniszterelnökről, hogy a magyar reakció fővezére (135.). Akik Boross Péter politikai szereplését annak idején szkeptikusan vagy elutasítólag figyelték, ma valószínűleg sokkal több rokonszenvet éreznek iránta némely, a közvetett utódát bíráló nyilatkozata kapcsán. Litvánnak van szava a szóban forgó volt miniszterelnökről is: „ducé”-nak nevezi (131.). Ez a klasszifikáció is fényesen igazolódik az illető ellenzéki szereplésiben. De Litván nem mulasztja el azt sem, hogy szóvá tegye a Szabad Demokraták Szövetsége alapító elnökének végletes doktrinárságát (141.). Sorolhatnám tovább találó politikai *aperçüit*. Litván ezeket a napi politikára tett megjegyzéseit valójában a történeti elemzésnek a századelőtől napjainkig húzódó vonalába tudja beállítani: történetírói és politikusi személyisége egy és ugyanaz.

Ha már Gál Éva és Kende Péter engem kértek fel erre a bemutatóra, nem tudom megállni, hogy legalább érintőlegesen ne beszéljek zsidó dolgokról is. Litván György apja, a háború előtt a Budakalászi Textilművek egyik tulajdonosa és vezetője, a len–kender–jutaipar nemzetközi tekintélye, 1944-ben fogoly volt Mauthausenben, igaz, az úgynevezett „prominensek” között, többségükben „árják” társaságában (lásd Litván József: *Ítélet-idő*. 1991, küll. 66. skk.). Litván György, egy mauthauseni emlékünnepegről beszámolva, mellékmondatban – hangsúlyozom, mellék-

mondatban (119.) – nem mulasztja el, hogy utaljon a hírhedt halállépcsőre. (Apjától sokkal többet tudunk meg az egy évről, többek között, hogy csak két ízben volt nehéz munkára kirendelve, és azt is, hogy fél év múltán már összerosódott az „árja” és a zsidó kivételezettek sorsa.) Önmagáról azonban Litván e vonatkozásban nem beszél, én sem tudok szinte semmit róla. Litván József – emlékezései szerint – az 1940-es évek elején arra tanította tizenéves fiát, hogy antiszemita kilengések esetén „eréllyel, és ha kell, fizikai ellenállással válaszoljon” (i. m., 60.). Aligha lehetséges, hogy nem találkozott „kilengésekkel”, de ilyesmiről legfeljebb általánosságban ír: „[...] sokunk esetében a zsidó léttel járó pokoljárás...” (262.). Azt mondhatom, nagyon röviden, hogy Litván György, szekuláris személyiségként, tisztában van azzal, hogy a zsidóság a fasizmus legyőzésével nem szabadult meg az antiszemitizmus fenyegetésétől. Van egy cikke, *Jeruzsálemből nézve* (1991), amelyben említi beszélgetését a nálunk is jól ismert Shlomo Avineri professzorral, a kiváló cionista politológussal. Mindketten úgy ítélik meg (73. sk.), hogy a zsidó élet lehetősége a posztszovjet államokban az antiszemitizmus megszűnésétől vagy erősödésétől függ. Egy másik cikk rövid megjegyzésében Litván kitér, Csoóri Sándor nem felejthető *Nappali hold* sorozata (1990) kapcsán, arra is, hogy Csoóri szerint Jeruzsálemben megmutatták neki azt a tekintélyes épületet, „ahol minden, a világon élő zsidót számon tartanak. De nemcsak kartoték szerint, hanem egzisztenciálisan is”. Litván tévedett, amikor úgy vélte (78.), hogy Csoórinak a Yad Vashem emlékmúzeumára hívták fel a figyelmét. Az épület alkalmasint a Szochnut székháza volt, annak, aki ismeri Jeruzsálem topográfiáját, ez teljesen nyilvánvaló. Abban azonban Litván nem tévedett,

hogy „ilyen ház és ilyen nyilvántartás nem létezik, legfeljebb a ‘zsidó világösszeesküvés’ legendáriumában”. Bizonyosra vehetjük, hogy a megjegyzést Csoóri nem jeruzsálemi barátaitól hallotta.

Egy nehéz ponthoz értem. Litván György becsületes, kritikus történelmi személyiségére jellemző, hogy cikkeiben, tanulmányaiban nem kíméli meg a bírálattól sem önmagát, sem barátait, sem azokat, akiknek tevékenységét egyébként sokra tartja. Nem elfogult. Számosan tartoztak életük során a barátai közé, vagy éppen ülnek itt a teremben, akiknek egykori szereplését a háború utáni vagy 1948/49 körüli években, a *Szabad Nép* belső körében, a Kádár-rendszer melletti írónyilatkozat aláírói között (1957) stb., a szoros baráti viszony, az elismerés hangoztatása mellett, a negatív póluson említi. Mindig őszintén, nyíltan és mindig becsületesen. Nem kíméli ebben a tekintetben az 1949 utáni évek vagy 1956 mártírjait sem. Ezeket a szöveghelyeket, azt gondolom, a kötetben közölt írások kimagaslóan fontos elemeként kell számon tartanunk, mert az önmaga és a meghalt vagy még élő, közvetlen barátai iránti kíméletlen bírálat hitelesíti azt is, amit a történelemtől mond. Egy jellemző mondatát idézem csupán: „A Sztálin halálát követő olvadás, a rehabilitációk és felülvizsgálatok éveiben alig győztünk egymástól utólag bocsánatot kérni az egymás ellen elkövetett vétkek és inkorrektségek miatt” (248.). Ez volt az igazság.

Egy éles eszű, bátor, rokonszenves ember történelmi tanulmányokban elhintett emlékiratát tartjuk a kezünkben. (*Litván György: Maradjunk a tényeknél. Történelmi-politikai írások. Válogatta és szerkesztette Gál Éva – Kende Péter. Budapest: 1956-os Intézet, 2008*)

Komoróczy Géza
egyetemi tanár